

ZANNÎ BİLGİNİN MAHİYETİ, DİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ*

Sahip BEROJE**

Öz

Dinî bilgi, kesin olup olmama açısından kat'î bilgi ve zannî bilgi şeklinde ikiye ayrılır. Kat'î bilgi, kendisinde şüphe olmayan, dinî bir konuda kesin kanaat hâsıl eden bilgidir. Bu tür bilginin kaynağı sadık/mütevâtir haberdir. İnanç esasları, ibadetler, helal ve haramlarla ilgili pek çok dini ahkâm/bilgi kat'î bir şekilde sabittir. Ancak dinî bilginin önemli bir kısmı zannîdir. Zannî olmasının sebebi bize âhâd haber denilen bir yolla gelmiş olmasıdır. Âhâd haberin sübûtu, yani Hz. Peygamber'e nispeti zannî olduğu için, içerdiği bilgi de zannîdir. Zannî bilgi, kesinlik ifade etmeyen bilgi demektir. Bununla beraber dinî konularda, özellikle amelî meselelerde şartlarını haiz zannî bilgiyle amel edilebileceği hususunda bilginlerin ittifakı vardır. Günümüzde meselenin ilmî boyutundan habersiz bazı kesimlerin, "*dinde zannla amel edilir mi?*" gibi anlamsız bir polemige giriştikleri görülmektedir. Meselenin aslının ortaya konması amacıyla bu çalışmada, İslam anlama geleneğinde zannî bilgiyle ne kast edildiği, amelî meselelerde zannî bilgiyle amel etmeyi gerektiren ilmî ve aklî gerekçelerin neler olduğu, zannî bilginin terki durumunda bunun dinî alanda ne tür sonuçlara yol açacağı hususları açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zannî bilgi, kat'î bilgi, mütevâtir haber, âhâd haber, sübût, delâlet.

THE NATURE OF SPECULATIVE KNOWLEDGE, ITS PLACE AND ITS IMPORTANCE IN ISLAMIC RELIGION

Abstract

Religious knowledge is divided into two parts in terms of its reliability: Definitive knowledge and speculative knowledge. Definitive knowledge is that which is certain in a religious context without doubt. The source of such information is reliable reports. Religious fundamentals, prayers, various religious knowledge related to halal and unlawful issues are certain.

However, an important part of religious knowledge is assumption. The reason why it is uncertain is that the knowledge has come to us as "âhâd tidings". Since the relationship of âhâd tidings to the Prophet is not certain but hypothetical, the information it includes is speculative. The speculative knowledge does not express certainty. However, the scholars agree that, in religious issues particularly in practical ones, one can act according to the assumptive knowledge that meets the requirements. Today some people that are unaware of the scientific dimension

Makale gönderim tarihi: 16.10.2017, kabul tarihi: 01.11.2017
Doi: 10.26791/sarkiat.344553

* Bu çalışma, 8-10 Mayıs 2017 tarihleri arasında İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından icra edilen *İslam ve Yorum Sempozyumu*'nda sunulan, "Neden Dinde Zannî Bilgiyle Amel Etmek Zorundayız?" adlı tebliğimizin geliştirilerek makaleye dönüştürülmüş halidir.

** Prof. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

seem to have entered into a meaningless polemic as to whether one can act according to speculative knowledge or not. In this study, in order to reveal the matter, it is tried to clarify, in the tradition of understanding Islam, what is meant by the assumptive knowledge; what the scientific and rational justifications are required with assumptive knowledge in practical issues, and what possible consequences might arise in religious context if speculative knowledge is avoided

Keywords: Definitive knowledge, speculative knowledge, recurrent, âhâd tidings, confirmed, indication.

Giriş

Konunun esasına girmeden önce genel anlamda bilginin kaynağı ile ilgili bazı bilgiler vermek yerinde olur. İslam bilgi teorisine göre varlık hakkındaki bilginin üç temel kaynağı vardır. Bunlar duyular, akıl ve haberdir. Duyularımızla birçok konuda kesin bilgi elde ederiz. Bunlara tecrübî bilgiler de denir. Ateşin yaktığına, ekmeğin doyurduğuna, boşlukta kalan taşın yere düşeceğine, suyun akıcı olduğuna dair bilgilerimiz duyularımızla tecrübe ederek elde ettiğimiz ve doğruluğundan şüphe etmediğimiz kat'î bilgilerdir.¹

Kesin bilgi kaynaklarımızdan biri de akıldır. Bütünün parçadan büyük, ikinin dördün yarısı olduğunu, iki zıddın bir arada cemedilemeyeceğini, (bir şeyin aynı anda hem siyah hem beyaz olması gibi) ve bir şeyin aynı anda iki mekânda bulunamayacağını kesin bir şekilde biliriz.² Bu tür kesin bilgilerimizin kaynağı akıldır. Bütün akıllı insanlar bu tür bilgilerin doğruluğu konusunda müttefiktir, aksini düşünmek abestir.

Kesin bilgi kaynaklarımızdan bir diğeri ise doğru haberdir. Tecrübe alanı dışında kalmış, duyularla doğrulama imkânı kalmamış geçmişte cereyan etmiş veya bizzat şahit olmadığımız olaylarla ilgili bilgilerimizin kaynağı doğru haberdir.³ Doğru haberler sayesinde geçmişte cereyan etmiş veya bugün şahit olmadığımız birçok olay veya nesne hakkında kesin bilgi sahibi oluruz. Örneğin, şahit olmadığımız halde tarihte meydana gelmiş birçok olay, savaş ve şahsiyet hakkındaki bilgilerimizden şüphe etmeyiz. Bedir Savaşını, İstanbul'un Fethini, Birinci Dünya savaşını görmediğimiz halde bunların cereyan ettiğine dair en ufak bir şüphe duymayız. Yine görmediğimiz halde tarihte, Hz. Muhammed, Hz. Ömer, İmam Şâfiî, Aristoteles, Napolyon gibi şahsiyetlerin yaşadığına dair bilginiz kat'î/kesindir.⁴ Çünkü bunlarla ilgili bilgiler bize hem yazılı hem de sözlü olarak mütevâtir bir şekilde geldiğinden bunları yalanlamak mümkün değildir.

Hâlihazırda görmediğimiz birçok olay, nesne ve yer hakkındaki bilginizin kaynağı da doğru haberdir. Dünyada birçok insan Mekke'yi, İstanbul'u, Paris'i ve

¹ Bk. Gazâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, (ö.505/1111), *el Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Dâru İhyai't-Turasi'l-Arabî/Muessesetu't-Tarihî'l-Arabî, Beyrût 1997, I, 50; Teftâzânî, Sa'duddîn Mesûd b. Ömer, (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, İstanbul, ts. s. 61; Şirâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali (ö.472/1079), *Şerhu'l-Luma'*, (thk. Abdulmecid Türkî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998, I, 151.

² Taftazanî, *Şerhu'l-Akâid*, s. 61; Ebû Zîne, Yahya Abdulhadi, *Menhecü'l-Kat' ve Zann fi Usûli'l-Fıkıh*, (Risâletü'l-Macistir), Camiâtü'l-İslamiyye, Külliyyetü Şer'ia ve'l-Hukuk, Gazze 2010, s. 25.

³ Bk. Hansu, Hüseyin, *Mütevâtir Haber*, Bilge Adamlar, Van 2008, s. 15.

⁴ Krş. İsnevî, Cemaluddin Abdurrahman, (ö.776/1374), *Nihâyetü's-Sûl Şerhu Minhâci'l-Vusûl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, s. 259.

Tokyo'yu görmediği halde bu yerlerin var olduğuna dair kesin kanaat sahibidir. Çünkü bunlardan bahseden sayısız şifahi, görsel ve yazılı haber ve bilgi söz konusudur. Hepsinin yalan olma ihtimali muhaldir. Bizzat şahit olmadığımız halde yakınımızda ve uzağımızda cereyan eden birçok olayın meydana geldiğinden şüphe etmememizin sebebi de budur. Dolayısı ile en önemli bilgi kaynaklarımızdan birisi doğru haberdir.

Yukarıda saydığımız üç bilgi kaynağı arasında dinî açılarından önem arz eden, haberdir. Çünkü dinî bilginin kaynağı olan Kur'ân ve Hz Peygamber'in Sünneti, O'ndan bize haber yoluyla gelmiştir. Zaten Resûl ve Nebî, Allah'tan aldığı ilahî bilgiyi insanlara ileten haberci anlamındadır. Bu açıdan onlardan bize aktarılan her bilgiye, haber denmiştir. Dolayısı ile dinî bilgilerin esas kaynağı haberdir. Ancak doğruluk açısından her haber aynı değerde değildir. Bazı haberlerin doğruluğu kesin iken, bazılarının doğruluğu zann-ı gâlib şeklindedir. Bu açıdan İslam bilginleri, kesinlik ifade edip etmemesi açısından haberleri mütevâtir ve âhâd diye ikiye ayırmışlardır. *Mütevâtir haber, her tabakada âdeten yalan üzere birleşmeleri caiz/mümkün görülmeyen grupların naklettiği haber*,⁵ şeklinde tarif edilmiştir. Usûlcülerin kahir ekseriyeti mütevâtir haberin ilim ifade ettiği konusunda müttefiktirler.⁶ Mütevâtir haber kat'î, objektif ve tartışmasız bilgiyi ifade eder. Dininin temel esaslarının dayandığı bu tür haberlerin doğruluk derecesi yüzde yüz, yani kesin ve tartışmasızdır.⁷ Amelî ve ahlakî konularda kesin delil olan bu tür haberler aslında daha çok itikadî esasların tespitinde önem arz etmektedirler.

Âhâd haber ise, mütevâtir haberlerin dışında kalan ve kesinlik ifade etmeyen haberdir.⁸ Bu tür haberlerin ifade ettiği bilgi kat'î olmayıp, zannîdir. Bu açıdan usûlcülere göre âhâd haber ilim ifade etmez.⁹ Birbirine zıt/çelişen âhâd haberlerin bulunması bunun delilidir. Çünkü iki zıddın aynı anda doğru olma ihtimali yoktur.¹⁰ Âhâd haber sübût itibarı ile kat'î olmasa da, doğru olma ihtimali yüksek olan bir haberdir. Bu açıdan içerdiği bilgi zann-ı gâlib ifade eder. Ancak buradaki zannîlikle, vehm ve tahmin gibi bir delile ve bilgiye dayanmayan zannîlik değil, delile dayanan zannîlik kastedilir. Çünkü âhâd haberler, bize, sika/güvenilir râvilerin rivâyet ettiği haberlerdir. Bu tür haberlerin doğruluk derecesi, yani Peygamber'e nispeti yüksektir.¹¹ Bu açıdan İslâm ulemasının kahir ekseriyeti âhâd

⁵ Bedran ed-Devmî, (ö.?), Abdulkadir b. Ahmet b. Mustafa, *Nuzhetü'l-Hâtırı'l-Âtır Şerhu Ravdatu'n-Nâzır*, yy., ts. I, 244.

⁶ Farklı görüşler için bk. İsnevî, *Nihâyetü's-Sûl*, s. 258-60.

⁷ Bk. Hansu, *age.*, s. 9.

⁸ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 142; İbn Kudâme, (Muvaffakuddîn) Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, (ö.630/1233), *Ravdatu'n-Nâzır ve Cennetu'l-Menâzır*, y.y., ts. I, 260. Ayrıca bk. Şa'ban, Zekiyyuddîn, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İ Kafi Dönmez), TDV Yay., Ankara 2012, s. 77.

⁹ Buna mukabil bir kısım ehl-i hadis ve zahirler âhâd haberin ilim ifade ettiği görüşündedirler. Her iki kesimin görüşleri ve delilleri için bk. Koçkuzu, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yay., Ankara 1988, s. 109-122.

¹⁰ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 142. Gazâlî, muhaddislerin, âhâd haber ilim ifade eder, sözleriyle muhtemelen, amel etme açısından ilim ifade ettiğini kast ettiklerini söyler, çünkü bazen zann da ilim olarak isimlendirilir. Bk. *age.*, I, 142.

¹¹ Ahmed b. Hanbel'den, râvilerin adaleti ve sikalığı üzerinde ittifak sağlamaları, eşit düzeydeki senedle rivâyet etmeleri, ümmetin de onu makbul karşılaması ve hiç birinin onu red etmemesi

haberi amelî konularda delil kabul etmiştir. Zaten sünnetin çoğu bize âhâd yolla gelmiştir. Hz. Peygamber'in ibadetler, muamelât, dini yaşamaya teşvik ve güzel ahlakla ilgili pek çok söz ve fiili bize âhâd haber şeklinde gelmiştir. Yani dinî bilginin çoğu âhâd haberlere dayanmaktadır, dolayısı ile zannîdir. Fakat günümüzde bazı kesimler toplumun, zannî bilgi konusundaki bilgisizliğinden istifade ile (gerçi kendilerinin de meselenin mahiyetine vakıf olduğu şüphelidir) sübûtu zannîdir yaygarası ile âhâd sünneti karalamaya ve gözden düşürmeye çalışmaktadırlar. Bu da birçok insanda kafa karışıklığına yol açmaktadır. Meselenin tehlikeli bir yöne doğru seyrettiğini gördüğümüz için konuyu ciddiye alıp çalışmamızda zannî bilgiyi ele almayı uygun bulduk.

Bu çalışmanın amacı, zannî bilginin mahiyetini, dindeki yeri ve önemini, zannî bilgiyle amel etmeyi gerekli kılan ilmî (naklî ve aklî) gerekçeleri ortaya koymak; hangi meselelerde zannî bilgiyle amel edilebileceğini, zannî bilginin terki durumunda dinî alanda nasıl bir boşluğun doğacağını ve bunun ne tür sonuçlara yol açacağını örneklerle göstermektir. Konuya geçmeden önce kat'î ve zannî bilginin ne anlam ifade ettiğini açıklığa kavuşturmak gerekmektedir.

1- Kat'î ve Zannî Bilginin Tarifi ve Niteliği

Dinî bilgi, kesin olup olmama açısından kat'î bilgi ve zannî bilgi şeklinde ikiye ayrılır:

Kat'î bilgi; kendisiyle ihtimalin ortadan kalktığı bilgidir.¹² Çünkü bu kendisinde şüphe olmayan bilgidir. Dinî konularda Kat'î bilgi, *yakîn* (kesin kanaat) meydana getirir. Bu yakîn, kişiden kişiye değişen sübjektif bir şey/kanaat olmayıp, aksine o bilgiye sahip olan herkeste kesin bir şekilde hâsıl olan bir yakîndir. Bu açıdan yakîn, *zevâli mümkün olmayan vakıya mutabık olarak, bir şeyin böyle olduğuna bunun dışında başka bir şekilde olamayacağına inanmaktır*,¹³ şeklinde tarif edilir. Açıktır ki böyle bir kanaate ancak kat'î bir bilgi ile ulaşılabilir. Bu açıdan kat'î bilgi ile yakîn, birbirinin lâzım-ı gayr-ı mufarıkıdır. Bundan dolayı kat'î bilgi, yakîni bilgi olarak da isimlendirilir. Kat'î veya yakîni bilgi kesin tasdik gerektirir.¹⁴ Dinî konularda bu tür bir bilgiye inanmayan inkârcı kabul edilir.

Zannî bilgi ise; *zıddına ihtimal bulunmakla beraber tercih edilen kanaattir*.¹⁵ Ayrıca *İki durumdan birinin diğerinden daha açık (azhar) olduğunun kabulüdür*, şeklinde tarif edilmiştir.¹⁶ Başka bir ifade ile zannî bilgi, zann-ı gâlib ile iki ihtimalden birinin doğruluğuna inanmaktır. Zannî bilginin doğru olma ihtimali

şartıyla âhâd haberin ilim (kat'îlik) ifade ettiği görüşü nakledilmiştir. Ancak müteahhir Hanbelî âlimleri bu görüşü doğru bulmamışlardır. Bk. İbn Kudâme, *Ravdatu'n-Nâzir*, I, 62-3.

¹² Ebû Zîne, *Menhecü'l-Kat'*, s. 5.

¹³ Cürcânî, Seyyid Şerif, (ö.816/1413), *et-Ta'rifât*, yy., ts. s. 259.

¹⁴ Bu iki kelimenin aynı anlamada kullanıldığı ve müteradif olduğu, bu iki kavramın birbiriyle olan ilişkisi hakkında bk. Ebû Zîne, *age.*, s. 6-7.

¹⁵ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, s. 144. Tarifler için bk. Ebû Zîne, *age.*, s. 13-14. Zann, duruma göre hem yakîn hem şek anlamında kullanılır. Cürcânî, *age.*, s. 144. Bazen yakîn için zann, bazen de zann için yakîn kullanılır. Ebû Zîne, *age.*, s. 7.

¹⁶ Örneğin sika râvi'nin haberinin hem yalan olma hem doğru olma ihtimali vardır, ancak onun durumu için açık (azhar) olan sıdk, yani doğruluktur. Buradan onun sadık olduğu ortaya çıkar. Şîrâzî, *Şerhu el-Luma'*, I, 150.

yüksek olsa da ondan yakîn değil, zann hâsıl olur; çünkü bu bilginin dayandığı delil kat'î değil, zannîdir.

Kat'î bilgi ile zannî bilgi arasında şöyle bir mahiyet farkı vardır: Kat'î bilginin kesinlik derecesi söz konusu edilemez. Şu bilgi bu bilgiden daha kat'îdir veya daha az kat'îdir denemez. Bir kat'î bilginin yakîn hâsıl etmemesi ya da bir kat'î bilginin diğer kat'î bilgiden daha fazla yakîn hâsıl etmesi söz konusu değildir. Böyle bir derecelendirme kat'îliğin kendisiyle çelişir. Zira kat'î bilgi ya sübût ya da delâlet açısından şüpheyeye mahal bırakmayacak şekilde kesin ve açık bilgi demektir. Şayet kat'îlik sübûtta ise bilginin varlığından şüphe edilemez, delâlette ise anlamından şüphe edilemez. Başka bir ifade ile delâleti kat'î olan nass artık farklı bir şekilde yorumlanamaz. Zaten yoruma açık olsa kat'î olma niteliği ortadan kalkar.

Buna mukabil zannî bilgi hem sübût hem delâlet açısından aynı derecede değildir. Bazı zannî bilgilerin sübûtu daha güçlü iken, bazılarının sübûtu daha zayıftır. Haliyle sübûtu güçlü olan haber/nass daha güçlü bir kanaat hâsıl eder, çok zayıf olan bir delil zann-ı gâlib meydana getirmez. İsfehânî, *zann delilden hâsıl olur; delil güçlü ise bundan ilim hâsıl olur, çok zayıfsa vehm derecesini geçemez*¹⁷ şeklindeki ifadesi ile buna işaret eder. Zannî bir bilgi, çoğunlukla zann-ı gâlib meydana getirirse de bazı insanlarda kesin veya kesine yakın bir kanaat da meydana getirebilir. Ancak bu, göreceli bir kesinlik olup kişiden kişiye değişebilir. Kısacası, zannî bilgi kuvvet derecesine göre farklılık arz ettiği gibi, fertlerde de farklı düzeylerde kanaat hâsıl edebilen bir bilgi türüdür. Bu açıdan birisi için zann-ı gâlib ifade eden bir bilgi, bir başkası açısından ifade etmeyebilir.

2- Zannî Bilginin Diğer Bilgi Türleri ile Karşılaştırılması

Zannî bilginin mahiyetinin daha iyi anlaşılması için yakîni bilgi •ve vehmle karşılaştırılmasında fayda vardır.

Zannî bilgi ile yakîni bilginin birleştiği noktalar

- 1- Her ikisi de ancak bir delile dayalı olarak meydana gelir. Ancak yakîni bilginin dayandığı delil kat'î iken, zannî bilginin dayandığı delil zannîdir.
- 2- Her ikisine de şer'î amelî hükümler bina edilir. İkişisiyle de amel etmek vaciptir.
- 3- Her ikisi aynı kazıyye (hüküm) altında birleşmezler. Eğer kazıyye zannî ise orada yakîn olmaz; şayet kazıyye yakîni ise ondan zann kalkar. Yani bir meselede ikisi aynı anda bulunmazlar.¹⁸

Zannî bilginin yakîni bilgiden ayrıldığı noktalar

- 1- Yakîni bilgi ile ihtimal ortadan kalkar kesin bilgi hâsıl olur, zannî bilgide ise ihtimal-i râcih vardır.
- 2- Yakînin tek bir mertebesi vardır, ama zannînin güçlü ve zayıf oluşuna göre farklı mertebeleri vardır.

¹⁷ İsfehânî, Rağıb, (ö.425/1034), *Müfredâtu Elfazi'l-Kur'ân*, (thk. Safvan Adnan), Dâru'l-Kalem, Dımeşk 2002, s. 539.

¹⁸ Ebû Zîne, *Menhecü'l-Kat'*, s. 17.

3- Yakîn, bir bilginin kesinleşmesi ile hâsıl olur. Fakat zannîde mutlak kesinlik yoktur, o zann-ı gâlib olarak kalır.

4- Yakîni bilgi hem itikadî hem de amelî konularda delildir, ancak amelî konularda öncelikli delildir. Zannî bilgi ise amelî konularda delildir.

5- Yakîni deliller arasında teâruz ve tercih söz konusu olmaz. Ancak zannî deliller arasında teâruz ve tercih meydana gelir.¹⁹

Zannî bilgi ile vehm arasındaki farklar

1- Zanda doğru ihtimalin tercihi vardır, vehmde ise yanlış ihtimalin tercihi vardır.

2- Zanda doğruya isabet hatadan yüksektir, vehm ise hata ve yanıldır.

3- Zannî bilgiye şer'î amelî hükümler bina edilir, ama şer'î meselelerde vehme itibar edilmez, onunla amel etmek caiz değildir.

4- Zanda, teâruz ve tercihe itibar edilir; vehmde ise teâruz ve tercihe itibar yoktur. Zannîde râcih veya güçlü zann daha zayıf zanna tercih edilir. Vehmde böyle bir şey söz konusu değildir.²⁰

Buradan anlaşılması gereken şudur: Zann, ilmî bir ıstılahtır ve klasik kaynaklarımızda yukarıda ifade etmeye çalıştığımız anlamlarda kullanılmıştır. Bazıları zann kelimesinin çağrıştırdığı anlamdan hareketle onu vehm ve şüphe ile karıştırmakta, sonra da "şer'î hükümler nasıl zannî delilere bina edilir?" gibi hiçbir ilmî temeli olmayan söylemlerde bulunmaktadır. Oysa fıkıh ıstılahı olarak zann, doğruluk ihtimalinin galip olduğu ancak zayıf da olsa yanlış olma ihtimalinin bulunduğu bilgi demektir.²¹ Bilginler, vehm ve hata ile karıştırılmaması için zannın delilden sadır olan bilgi olduğunu özellikle vurgularlar.²² Oysa vehm ve tahmin herhangi bir delile dayanmamaktadır. Bu açıdan ilmî ıstılahtaki zannı, Kur'ân'da söz konusu edilen herhangi bir delile dayanmayan vehm anlamındaki zannla karıştırmamak gerekir.

Esasen zann kelimesi Kur'ân'da yukarıda geçen her üç anlamda da kullanılmıştır.²³ Örneğin, (الذين يظنون أنهم ملائقو ربهم) "Onlar ki (müminler) rablerine kavuşacaklarına kesin inanırlar,"²⁴ ayetinde zann, yakîni/kesin inanç anlamında kullanılmıştır. Çünkü mü'minlerin rablerine kavuşacakları konusunda bir tereddütleri olamaz.²⁵ Buna karşılık, (و لكن ظننتم أن الله لا يعلم كثيرا مما تعملون) "Fakat siz Allah'ın,

¹⁹ Ebû Zîne, *age.*, s. 17.

²⁰ Ebû Zîne, *age.*, s. 18.

²¹ Hansu, *Mütevâtir Haber*, s. 65.

²² Bk. İsfehânî, *el-Müfredât*, s. 539.

²³ Ebû'l-Bekâ, Kur'ân'daki kullanımdan hareketle zann kelimesinin, hem güven hem korku anlamına gelen *recâ* kelimesi gibi zıt anlam içeren (eddâd) (الأضاض) kelimelerden olduğuna dikkat çekmektedir. bk. Ebû'l-Bekâ, Eyyüb b. Müsa el-Huseynî el-Kefevî, (ö.1094/1683), *el-Külliyât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993, s. 593.

²⁴ Bakara, 2/46.

²⁵ Zann kelimesi şu ayetlerde de yakîni anlamında kullanılmıştır: Mütaffîfîn, 83/4; Bakara, 2/46; Sâd, 38/24; Kehf, 18/53.

yaptıklarınızın çoğunu bilmeyeceğini zannettiniz”²⁶ ayetinde ise zann, aslı olmayan vehm ve kuruntu anlamında kullanılmıştır.²⁷

Zann, Kur’ân’da zann-ı gâlib anlamında da kullanılmıştır. Bilindiği gibi kocasından üç talakla boşanan kadın başka bir kocayla evlenmeden eski kocasına geri dönemez. Kur’ân, kadının yeni kocasından boşanması durumunda tekrar eski kocasıyla evlenebileceğini ifade ederken, (فَلَا جُنَاحَ عَلَيْهِمَا أَنْ يَتَرَاجَعَا إِنْ ظَنَّا أَنْ يُقِيمَا حُدُودَ) (الله) “...Eğer ikisi Allah’ın koyduğu sınırlara riayet edebileceklerini zann ediyorsa (yani bu yönde zann-ı gâlib şeklinde güçlü bir kanaate sahip iseler) yeniden evlenmelerinde bir günah yoktur...,”²⁸ ifadesini kullanmaktadır. Burada zannın yakîn ve vehm değil, zann-ı gâlib anlamında kullanıldığı açıktır. Çünkü Allah’ın emirlerine riayet edebilme hususu vehme dayandırılmaz. Ayetin sibakından, anlaşabileceklerine dair zann-ı gâlib yoksa yeniden evlenmelerinin helal olmayacağı anlaşılmaktadır.

Kaynaklarda zannın örfte, *bezen illetine müstenid olmayan (vakiya) mutabık kesin hüküm, bazen vakiya mutabık olmayan ve kesin olmayan hüküm*,²⁹ anlamında kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Bunun anlamı şudur: Zannî bilgi özünde, yani dayandığı delil itibarı ile zannî olsa da birçok insanda yakîn hâsil edebilir. Çünkü bazı zannî bilgiler çok güçlü delillere dayandığından yanlış olma ihtimalleri çok zayıftır. Bu tür zannî bilgi az değildir. Hanefilerin, meşhûr haberle sabit bilgiyi kesine yakın bilgi (ilm-i tume’nîne) kabul etmesini buna örnek verebiliriz. Her tabakada râvi sayısı 4-5’ten aşağı düşmeyen fakat mütevâtir de kabul edilmeyen haberlerle sabit bilgi de böyledir.

Meselenin bu boyutunun yeterince anlaşıldığını kabul ederek, kat’îlik ve zannîliğin şer’î nasslarda ne şekilde cereyan ettiği hususuna geçelim, çünkü esas meselemiz budur.

3- Nasslarda Kat’îlik ve Zannîliğin Bulunma Şekilleri.

Nasslar açısından kat’îlik ve zannîlik iki şekilde mümkündür. Kat’îlik ve zannîlik ya nassın kaynağa nispeti ile ilgili olur ya da nassdan çıkarılan anlamla ilgili olur. Nassın kaynağa nispeti kat’î ise, buna sübûtu kat’î nass denir. Nassın kaynağa nispeti kesin değilse buna da sübûtu zannî nass denir. Bu açıdan nasslar *sübûtu kat’î* ve *sübûtu zannî* şeklinde ikiye ayrılır.

Kat’îlik ve zannîlik nassdan çıkarılan anlamla (hükümle) ilgili ise delâlette kat’îlik ve zannîlik söz konusu olur. Nassdan çıkarılan anlam kat’î ise, buna delâleti kat’î nass/mana denir; eğer çıkarılan anlam zannî ise, buna da delâleti zannî nass/mana denir. Burada bir nassın veya bilginin kat’îliği ve zannîliği ile neyin kast edildiğini ortaya koymaya çalışacağız.

3.1- Sübûtu Kat’î Dinî Bilgi

Dinî bilgide kat’îliğin kaynağı doğruluğundan şüphe olmayan sadık, yani mütevâtir haberdur. İslam’ın itikadî esasları ve dinin ibadetle, ahlakla, haram ve

²⁶ Fussilet, 41/22.

²⁷ Zannın hangi ayetlerde yakîn hangilerinde vehm ve asılsız şüphe anlamında kullanıldığına dair bk. İsfehâni, *el-Müfredât*, s. 539-40.

²⁸ Bakara, 2/230.

²⁹ Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 593.

helallerle ilgili en önemli ahkâmı bize mütevâtiren gelmiştir. Örneğin namaz, oruç, hacc ve zekâtın farziyeti; zina, hırsızlık, faiz almak ve domuz eti yemek gibi haramlar ilgili pek çok dinî hüküm bize mütevâtiren nakledilen Kur'ân-ı Kerim'de yer almaktadır. Namazların rekât adedi, kılınış şekli, zekâta tabi malların nisap miktarı ve zekât oranları, birçok hac menâsiki, ezan ve kamet gibi zarûrât-ı dîniyye kapsamına giren pek çok şer'î ahkâm da bize mütevâtiren gelmiştir. Mütevâtir sünnetle sabit bu tür hükümlerin varlığı ve mahiyeti ile ilgili bilgilerimiz kesindir. Sübûtu kat'î olan bu tür bilginin inkârı, kişiyi İslâm dairesinin dışına çıkarır.³⁰

3.2- Delâleti Kat'î Dinî Bilgi

Delâletin kat'îliği, nassın manasının açık olduğu, başka şekilde anlama ihtimali bulunmadığı ve farklı bir yoruma kapalı olduğu anlamına gelir. Delâletin kat'îliği, genellikle ilk nesilden beri nassın anlamı/hükmü üzerinde mutlak bir ittifakın oluşması ile kesinlik kazanır. Buna icmâ diyoruz. Ancak delâlette kat'îlik metinle ilgili olduğu için, buna konu olan bir ayet veya mütevâtir haber olabileceği gibi, bir âhâd haber de olabilir. Eğer sübûtu kat'î olan nassın manaya delâleti de kat'î ise, buna inanmak ve mücebince amel etmek farz olur. Örneğin bir ayette, "...*Kim hacda kesecek kurban bulamazsa üç gün hacda, yedi gün de döndüğünde oruç tutsun, bunlar tam olarak on gündür.*"³¹ buyurulmaktadır. Bu ayetin delâleti kat'îdir. Zira sayılar belli bir miktarı ifade ettiğinden ayette ihtilafa götürecek bir kapalılık bulunmamaktadır. Hem sübûtu hem delâleti kat'î olan ayetin bu açık hükmüne inanmak ve mücebince amel etmek farzdır. Zaten nassların bu tür açık hükümleri üzerinde genelde icmâ meydana geldiğinden farklı bir yoruma gitmenin yolu da kapalıdır.

Her Müslümanın hükmünü bilmesi gereken farzlar ve haramlarla ilgili nassların delâleti de çoğunlukla kat'îdir. Örneğin, "*Namazı kılın, zekâtı verin...*"³², şeklindeki ayetlerin delâleti kat'îdir. Çünkü hem Kur'ân'ın ifade tarzı hem de Peygamber'in sünneti, namaz ve zekâtın farz kılındığını şüpheye mahal bırakmayacak tarzda açık bir şekilde ifade etmektedir. Zaten bu husus hiçbir nesilde şüphe ile karşılanmamıştır. Delâletin kat'îliğine bir örnek daha verelim: "*Size leş, kan, domuz eti ve Allah'tan başkası adına kesilmiş hayvan eti ... haram kılındı*"³³, ayetinin de delâleti kat'îdir. Çünkü şer'de haram kılmanın ne anlama geldiği hususunda en ufak bir ihtilaf yoktur. Bu kat'î delâlet, hiçbir gerekçeyle te'vile müsait değildir. Bu tür dinî hükümlerin yerine getirilmemesi günah, inkârı küfürdür. Özetlersek: Bir nassın hem sübûtu hem delâleti kat'î ise, artık ne metnin ne de anlamın kat'îliği ile ilgili bir tereddüt söz konusu olamaz.

Sadece sübûtu kat'î olan nasslar değil, sübûtu zannî olan nassların da delâleti kat'î olabilir. Bu açıdan sübûtu zannî olan birçok âhâd haberin delâleti kat'îdir. Örneğin, "*Her kırk koyundan bir koyun zekât vermek gerekir*"³⁴ hadisinin delâleti

³⁰ Gazâlî, II, *el-Mustasfâ*, II, 177; Şa'ban, *age.*, s. 76.

³¹ Bakara, 2/196.

³² Bakara, 2/43, 110; Nûr, 24/56.

³³ Mâide, 5/3.

³⁴ Ebû Davûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, (ö.275/888), *Sunenu Ebî Davûd*, (thk. Mustafa Ebu'l-Muâtî. Elbanî'nin tahriri ile), Dâru'l-Ğaddî'l-Cedîd, Kahire 2014, *Zekât*, 5; Tirmîzî,

kat'îdir. Bu hadisin açık hükmüne muhalefet edilemez. Bir başka hadiste, “Sorumluluk üç grup kişiden kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan, bülûğa erinceye kadar çocuktan, akıl sağlığına kavuşuncaya kadar akıl hastasından”³⁵ buyrulmuştur. Bu hadis, bu üç grup insandan sorumluluğun kalktığı hususunda kat'î bir anlama sahiptir. Bu kat'î anlama itiraz etmek veya te'vil yoluyla başka bir anlama çekmek icmâyı ümmete muhalefettir.

Buna benzer delâleti kat'î olan yüzlerce sahih hadis vardır. Sübûtu zannî bir haberin senedine veya metnine makul gerekçelerle itiraz edilebilir. Örneğin hadisin sahih olmadığı, manasının Kur'ân'ın açık hükmüyle veya kendisinden daha güçlü bir hadisle çeliştiği iddia edilebilir. Şayet iddia sahibi bu yönde kesin bir kanaate varırsa onun böyle bir hadisle amel etme zorunluluğu ortadan kalkar, hadisin açık manası onu bağlamaz. Nitekim bir mezhebin sahih kabul edip diğer bir mezhebin sahih kabul etmediği pek çok âhâd haber vardır. Ancak kişi hadisin sıhhatine itiraz edemiyorsa, kat'î manasıyla amel etmek zorundadır. Aksi takdirde Peygamber'in sünnetini keyfî ve delilsiz bir şekilde terk edilmiş olur ki bu caiz değildir. Çünkü böyle bir şey Peygamber'e kasten itaat etmeme sonucunu doğurur.

3.3- Sübûtu Zannî Dinî Bilgi

Daha önce de geçtiği üzere, sübûtu zannî tabiri ile, bilginin kaynağa nispetinin kesin olmaması kastedilir. Dinî açıdan bu tür bilgi, mütevâtir düzeyine ulaşmamış âhâd haber yoluyla gelen bilgidir. Kur'ân ayetleri ve mütevâtir sünnet dışında kalan âhâd haberlerin Hz. Peygamber'e nispeti zannî olduğu için ihtiva ettiği bilgi de zannîdir. Çünkü bunlar sayıları mütevâtir düzeyine ulaşmamış râvilerce rivâyet edilmiş haberlerdir. Bazılarının isnadı mütevâtire yakın düzeyde kuvvetli iken, bazılarının isnadı tek râviye kadar düşebilir.³⁶ Tabii ki isnad zincirinde her tabakadaki râvi sayısı üç dört (müstefiz) olan âhâd haberin kişide hâsıl edeceği kanaat ile, râvi sayısı bire kadar düşmüş (garip) haberin hâsıl edeceği kanaat aynı değildir. Fakat amel açısından ikisi arasında bir fark gözetilmemiştir. Çünkü râviler sika ise, her tabadaki râvi sayısının azlığı veya çokluğu ancak hadisin Peygamber'e isnadına dair kanaati etkiler, amelî hükmün kaynağı olmasını etkilemez. Zira râvi sayısı bire kadar da inse, zincirdeki bütün râvilerin sika olmasıyla oluşan zann-ı gâlib, rivâyet edilen söz veya davranışın Hz. Peygamber'e ait olduğuna inanmamızı gerektirir. Şayet sika râvilerin rivâyet ettikleri hadisleri,

Muhammed b. İsa es-Sevre, (ö.279/892), *Sunenu't-Tirmîzî*, (thk. Mustafa Ebu'l-Muâtî ve Elbânî'nin tahriri ile), Dâru'l-Ğaddî'l-Cedîd, Kahire 2014, *Zekât*, 4.

³⁵ Tirmîzî, *Hudûd*, 1; Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman, (ö.255/869), *Müsnedu'd-Dârimî*, (thk. S. Esed Dârânî), Dâru'l-Muğaynî, Riyad 2000, *Hudûd*, 1.

³⁶ Cumhuriyet âhâd haberi üç kategoriye ayırmıştır: Her tabadaki râvi sayısı en az üç olan haberi müstefiz, iki olanı aziz, bir olanı ise garip olarak tabir etmişlerdir. Hanefiler ise buna bir de meşhûr kategorisi eklemişlerdir. Meşhûr haber, sahabe döneminde âhâd olduğu halde tâbiûn veya tebeu tabiûn döneminden itibaren mütevâtir düzeyine ulaşmış haberdir. Hanefilere göre meşhûr haberle sabit bilgi yakîn hâsıl etmese de bizi kalben tatmin eder, bu açıdan ona ilm-i tüme'nine demişlerdir. Bk. Cürçânî, *age.*, s. 97. Onlara göre böyle bir haberle sabit olan bilgi kesin olmasa da kesine yakın bir bilgidir. Bu açıdan Hanefiler meşhûr haberi âhâd haberden üstün tutarlar. Hanefiler âhâd haberle Kur'ân'ın âmm ifadelerinin tahsis, mutlak ifadelerinin takyidini caiz görmezken, meşhûr haberle tahsis ve takyidi caiz görmektedirler. Geniş bilgi için bk. Şa'ban, *age.*, s. 77-79.

"bu tür haberlerin sübûtu kat'î değildir çünkü râvinin yanılma ihtimali var öyleyse dinde hüccet olmaz" denilip âhâd haberler terk edilirse, bu, hiçbir zannî bilgiye itibar etmemiz gerektiği sonucunu doğurur. Bunun ne tür problemler doğuracağı üzerinde ileride duracağız. Kısacası sübûtu zannî haberin Hz. Peygamber'e nispeti veya Kur'ân'a aykırılığı gibi somut bir gerekçe olmadan terki caiz görülmemiştir. Dinî açıdan sübûtu kat'î haberle sübûtu zannî haber arasındaki fark, itikadîdir. Sübûtu kat'î/mütevâtir olan haberi inkâr etmek küfür iken, sübûtu zannî/âhâd olan haberi inkâr etmek küfür değildir. Ancak sübûtu zannî/haber ilim ifade etmese de onunla amel etmek vaciptir.³⁷

3.4- Delâleti Zannî Dinî Bilgi

Sübûtu ister kat'î olsun ister zannî olsun dinî nassların delâleti kat'î olabileceği gibi zannî de olabilir. Bu açıdan delâleti zannî olan birçok ayet ve mütevâtir haber olduğu gibi, delâleti zannî olan birçok âhâd haber de vardır. Delâletin zannîliği, nassın sübûtuna bir hâle getirmez. Delâletin zannî olması, nassın anlamının Şâri' açısından da açık olmadığı anlamına gelmez.³⁸ Ancak onu yorumlayanlar nassı farklı anladıklarından doğru anlamın hangisi olduğu izafileşmekte bu açıdan çıkarılan farklı anlamların her biri zannî hale gelmektedir. Böyle farklı şekilde anlamaya müsait nassların delâleti için, *delâleti zannî* nass tabiri kullanılır.

Fukahâ, birçok ayetin delâleti üzerinde ihtilaf etmiştir. Örneğin, Kur'ân'da hamile kadının iddetinin hamileliğinin sona ermesiyle biteceği hükme bağlanmıştır.³⁹ Kocasını ölen kadının iddeti ise dört ay on gün olarak belirlenmiştir.⁴⁰ Bu iki ayetin hükmü üzerinde bir ihtilaf yoktur. Ancak Kur'ân'da durumu net bir şekilde ifade edilmemiş bir kadın daha vardır. O da hamile olduğu halde kocasını ölen kadındır. Acaba kocasını ölen hamile kadın her halükarda dört ay on gün mü bekleyecek; yoksa onun da iddeti diğer hamile kadınlar gibi doğurmakla mı bitecek? Mesela kocasını ölen kadın bir ay sonra doğursa iddeti biter mi, yoksa doğursa bile dört ay on gün bekleyecek mi? Bu durumdaki kadınla ilgili hükmü delâlet yoluyla her iki ayete de ilhak etmek mümkün olduğundan fukahâ bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Hüküm üzerinde ittifak sağlanamaması her iki içtihadın da zannî olarak kalması sonucunu doğurmuştur. Konumuz açısından ifade edersek, bu ayetlerin delâleti, kocasını ölmüş hamile kadının iddeti açısından zannîdir. Ancak müçtehidin ve ona uyanların zannî delâletle elde edilen hükme uymaktan başka çareleri de yoktur.

³⁷ Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 96. Cürcânî, Meşhûr haberin mütevâtirin kısımlarından biri olduğunu ifade etmekte, inkârının neyi mücib olduğu hususunun ihtilafı olduğunu belirtmektedir. Bir yerde, esah olan görüşün onu inkâr edenin kâfir olduğunu ifade ederken, müteakip sayfada, "*sahih olan, onu inkâr eden dalâlettedir fakat tekfir edilemez*", ifadesini kullanmaktadır. Cürcânî, *Ta'rifât*, s. 96, 97.

³⁸ Şâri'in, bazı nassları yeterince açık değil, ihtilafa medar olacak şekilde sevk etmesinin illaki bir ilahi hikmeti vardır. Bu, kullarını imtihan etme amacına binaen olabileceği gibi; nassları anlama ve uygulamada kullarına genişlik sağlama amacını da taşıyabilir.

³⁹ Talâk, 65/4.

⁴⁰ Bakara, 2/234.

Bir örnek de sübûtu zannî âhâd haberden verelim. Hz. Peygamber bir hadisinde; *البيعان بالخيار ما لم يتفرقا* “Alıcı ile satıcı ayrılmadıkları müddetçe her biri (alış-verişten vazgeçme hususunda) diğerine karşı muhayyerdir,”⁴¹ buyurmuştur.

Fukahâ, bu ayrılmadan neyin kastedildiği üzerinde ihtilaf etmiştir. Şâfîiler bununla, pazarlık bittikten sonra iki tarafın birbirinden bedenen ayrılmasının kastedildiği görüşündedirler. Buna *meclis muhayyerliği* derler. Buna göre eğer alıcı veya satıcıdan biri alış-veriş bittikten sonra arkadaşından ayrılır veya alış-veriş meclisini terk ederse muhayyerlik hakkı sona erer. Fakat ayrılmadıkları müddetçe her birinin muhayyerlik hakkı devam eder.⁴²

Hanefiler ise, hadiste kastedilen ayrılmanın pazarlık esnasında meydana gelen ayrılma olduğu görüşündedirler. Onlar buna *kabul muhayyerliği* derler. Buna göre pazarlık bitmeden alıcı ve satıcı karşısındaki teklifini kabul veya reddetme muhayyerliğine sahiptir. Pazarlık bittikten sonra akit bağlayıcı hale gelir ve muhayyerlik sona erer.⁴³

Görüldüğü gibi iki mezhep aynı hadisi farklı anlamış ve farklı hükümler çıkarmışlardır. Bu iki örnekten delâletin zannîliği tabiri ile neyin kastedildiği yeterince anlaşılmalı olmalıdır.

Buraya kadar dinî bilginin tamamının kat’î bilgi olmadığı, aksine büyük kısmının zannî bilgi olduğunu ortaya koymaya çalıştık. İmam Şâtîbî, *şer’î delillerin çoğu ya delâleti itibarı ile ya metni itibarı ile ya da her iki yönüyle de zannîdir. Özellikle yorum gerektiren naslar böyledir*,⁴⁴ ifadesiyle bu gerçeği yalın bir şekilde ortaya koymaktadır.

4- Şer’î-Amelî Meselelerde Zannî Bilgiyle Amel Etmeyi Gerekli Kılan Naklî ve Aklî Deliller

4.1.- Naklî Deliller

4.1.1.- Sübûtu Zannî Bilgiyle (Âhâd Haber) Amel Etmeyi Vâcip Kılan Naklî Deliller

Yukarıda zannîliğin ya sübûtta ya da delâletten kaynaklandığını izah ettik. Sübûtu zannî delil kavramıyla mütevâtir düzeyine ulaşmamış âhâd haberlerin kast edildiğini tekrar edelim. Âhâd haber ilim (kat’î bilgi) ifade etmese de ulemanın kahir ekseriyetine göre bu tür haberlerle amel etmek vaciptir.⁴⁵ Bu görüşü destekleyen pek çok şer’î delil vardır. Önemli olanları özetleyelim:

⁴¹ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (ö.256/870), *el-Câmiu's-Sahîh*, İstanbul, ts. *Buyû’*, 42-47; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. Haccac, (ö.216/831), *Sahihu Müslim*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2005, *Buyû’*, 9; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (ö.275/888), *Sunenu İbn Mâce*, (thk. M. Fuad Abdulkaki), Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1975, *Ticârât*, 17.

⁴² Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali, (ö.472/1079), *el-Mühezzeb*, (thk ve ta'lik, Adil Ahmet ve diğ.), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2003, II, 5.

⁴³ Merğînânî, Burhanuddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, (ö.593/1197), *el-Hidâye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, III-IV, 24-5.

⁴⁴ Şâtîbî, Ebû İshak İbrahim b. Mûsa eş-Şâtîbî, *el-Muvafakât*, (thk. Abdullah Dıraz ve diğ.) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts. II, 38.

⁴⁵ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 142; Celaluddîn el-Mahallî, Muhammed b. Ahmed, (ö.864/1460), *Şerhu Metni'l-Varakât*, Dâru'l-Beyrûtî, Dimeşk 2006, s. 104.

1- Âlimler, sahabenin âhâd haberle amel ettiğine dair sayısız haber olduğuna dikkat çekerler. Bu haberlerin her biri tek başına mütevâtir olmasa da hepsi beraber ilim ifade ederler. İmam Şâfiî ve Gazâlî, sahabenin âhâd haberle amel ettiğine dair birçok mesele sayarlar. Ayrıca sahabenin bazı konularda Hz. Peygamber'in nasıl davrandığını veya hükmettiğini öğrenmek için birbirlerine soru sorduklarına dair de birçok rivâyet vardır.⁴⁶ Bununla beraber tâbiûn ve tebeu tâbiîn âlimlerinin de âhâd haberle amel ettikleri, dolayısı ile bu konunun selef arasında mucmeun aleyh olduğu sabittir.⁴⁷ Kısacası selefi salihinin kendilerine âhâd yolla ulaşan Peygamber'in sünnetiyle amel ettiklerine, dahası onu asla terk etmediklerine dair kat'î/kesin bilgi mevcuttur. Onlardan bunun hilafına bir şey de nakledilmemiştir.

2- Hz. Peygamber'in dini tebliği etmek, yeni inen dinî ahkâmı insanlara bildirmek, zekâtı toplamak, onun adına anlaşmalar yapmak ve haddleri uygulamak üzere etrafa elçiler, emirler ve kadılar gönderdiği sabittir. Bu işler için genellikle bir kişi bazen iki kişi görevlendirmiştir. Eğer hüccet olma açısından bu sayı yeterli olmasaydı Hz. Peygamber bununla yetinmezdi.⁴⁸ Başka bir ifade ile eğer bir veya iki kişinin rivâyet ettiği haber dinî açıdan bağlayıcı olmasaydı Hz. Peygamber'in çok daha kalabalık gruplar göndermesi gerekirdi. Kaldı ki insanlar da bu gönderilen kişilere sayı açısından bir itirazda bulunmamışlardır. Bu, sadık ve güvenilir kişilerin Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği haberlerle amel etmenin vacip olduğunun delilidir.⁴⁹

3- Cenab-ı Hak, hakların ve suçların ispatı için şahitlik delilinin kullanılmasını emretmiştir. Örneğin borcun ispatı için iki erkek veya bir erkek iki kadın şahit, vasiyette iki şahit, zinada dört şahitle hükmetmeyi emretmiştir.⁵⁰ Bunun dışındaki hak ve suçlarda bir şahitlik nisabı belirtmemiştir. Bütün katl, hırsızlık ve bütün hakların iki âdil şahitle ispat edilebileceği hususu sünnet ve icmâ ile sabittir. Şahitlik için istenen şart, şahitlerin âdil olmalarıdır. Şahitler âdil ise onların şahitliği ile amel etmek vacip hale gelir.⁵¹

Görüldüğü gibi Şâri', hakkında bilgi sahibi olmadığımız olaylarda âdil şahitlerin şahitliğiyle amel etmemizi emretmiştir. Âdil şahitler bize bir olayın nasıl cereyan ettiğini haber vermektedirler. Sika râviler de Hz. Peygamber'in bir sözünü veya fiilini haber vermektedirler. Şahitlerin şahitliği ile amel etmeyi zorunlu kılan şer'î deliller/esaslar, sika râvilerin haberiyle amel etmeyi de zorunlu kılmaktadır. Hatta İmam Şâfiî'nin vurguladığı gibi sika râvilerin haberine güvenmeyi gerektiren sebepler çok daha fazladır.⁵² Şöyle ki: Hz. Peygamber'den hadis rivâyeti

⁴⁶ Bk. Şâfiî, Muhammed b. İdris, (ö.204/819), *Cimâu'l-İlm*, (thk ve tah. Rif'at Fevzi Abdulmuttalip), (el-Umm'la beraber), Dâru'l-Vefa/Dâru İbn Hazm, Beyrut 2011, IX, 8-22; Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 144-146.

⁴⁷ Bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 146-149.

⁴⁸ Şâfiî, Şâfiî, Muhammed b. İdris, (ö.204/819), *İhtilâfu'l-Hadis*, (thk ve tah. Rif'at Fevzi Abdulmuttalip), (el-Umm'la beraber), Dâru'l-Vefa/Dâru İbn Hazm, Beyrut 2011, X, 10.

⁴⁹ Hz. Peygamber'in hangi sahabiye ne görevle nereye gönderdiği, yukarıdaki delile yapılan itirazlara nasıl cevaplar verdiğine dair bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 149-50. Ayrıca bk. Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadis*, X, s. 10-11.

⁵⁰ Ayetler için bk. Bakara, 2/282; Mâide, 5/106; Nur, 24/4.

⁵¹ Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadis*, X, 5-6.

⁵² Şâfiî, *İhtilâfu'l-Hadis*, X, 6.

şâhitlikten çok daha önemli bir iş olduğu için râvilik için çok özel/ağır şartlar konmuştur. Buna karşın şâhitlik için normal bir hafıza, ortalama bir dindarlık ve zahirî adalet gibi şartlar yeterli görülmüştür. Ayrıca şâhitlik şartlarının toplumun haline, olayın/davanın niteliğine ve ihtiyaca göre gevşetilip sıkı tutulabileceği de kabul edilmiştir. Oysa hiçbir etken (konunun mahiyeti, başkaca bir rivâyetin bulunmaması veya dindarlığın azalması gibi) râvinin şartlarından taviz vermek için bir neden olarak kabul edilmemiştir. Her hal ve şartta râvinin dindar, sika, âdil ve hafızasının son derece güçlü olması şart koşulmuştur. Bu açıdan sika kabul edilen her râvi her türlü şâhitlik şartlarını haiz iken; şâhitlik şartlarını haiz pek çok kişi hadis rivâyeti için sika kabul edilmemiştir. Bu açıdan râvilere güvenmeyi gerektiren sebepler çok daha fazladır.

Râviden daha düşük şartlar taşımasına rağmen Cenab-ı Hak âdil olduklarına kanaat getirilen iki şâhidin şâhitliğinin her türlü hakkın ve suçun ispatı için delil olarak kabul edilmesini emretmiştir. Örneğin iki âdil şâhit A şahsının B şahsını öldürdüğüne şâhitlik yapsalar, bu şâhitliğe dayanak A şahsı kısas edilir, yani öldürülür. Yine aynı nisaptaki bir şâhitliğe dayanarak hırsızın elinin kesilmesine hükmedilir. Kısacası iki şâhidin şâhitliğine dayanarak bir insanın kısas edilmesine, bir organın kesilmesine, bir kadının filancanın eşi olduğuna, yüklü miktarda malî davalarda hükmedilir. Hâlbuki iki âdil şâhidin şâhitliği zannî bilgidir. Çünkü şâhitlerin yanılma ihtimali olduğu gibi zahiren âdil görünen şâhitlerin gerçekte âdil olmama ihtimali de vardır.⁵³ Buna rağmen Şâri', bu tür bilgiyle amel etmeyi emretmiştir.

4- Sübûtu zannî bilgiyle amel etmeyi gerekli kılan bir delil de Cenab-ı Hak'ın dinî konularda ehl-i ilmin verdiği bilgiyle amel edilmesini emretmesidir. Bir ayette, "Eğer bilmiyorsanız, bilenlere sorun"⁵⁴; başka bir ayette; "Müminlerin toptan savaşa çıkmaları doğru değildir. Onların her kesiminde bir grup dinde geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır..."⁵⁵ buyurulmaktadır. Her iki ayette de dinî konularda lazım olan bilginin ilim ehlinde sorulması emredilmektedir. Gazâlî şöyle der: Avamın dinî konularda bilmediği şeyleri müftilere (âlimlere) sormakla ve onları tasdik etmekle memur olduğu hususunda icmâ vardır. Oysa müftü çoğunlukla kendi kanaatini söyler. Bu açıdan müftünün kendisinden şüphe etmediği simaî bilgiye (habere) dayanarak verdiği fetva tasdik açısından daha önceliklidir. Müftünün de râvinin de yalan söyleme ve yanılma ihtimali vardır, ancak râvinin yanılma ihtimali daha düşüktür.⁵⁶

Bu ifadelerden de anlaşılacağı gibi âlim/müftü bize bir meselenin hükmünü bildirirken, ya doğrudan bir nassın açık hükmünü haber vermektedir çoğu zaman da ya kendisinin ya da mezhebinin içtihadına dayanarak fetva vermektedir. Her iki halde de âlim/müftü bize dinî bir bilgiyi haber vermektedir. Yani o, bir yönüyle

⁵³ Bu sadece İslam Hukukunda değil, beşerî hukukta da böyledir. Günümüzde bir hâkim zannî delillere dayanarak birçok sanığın suçluluğuna hükmetmekte, bazen birkaç kez ağırlaştırılmış müebbet hapis cezasına çarptırmaktadır. Hâlbuki delil takdirinde yanılma ihtimali daima mevcuttur.

⁵⁴ Enbiyâ, 21/7

⁵⁵ Tevbe, 9/122.

⁵⁶ Gazâlî, *el-Mustasfâ*, I, 150-1.

şâhidin veya râvinin yaptığı işi yapmaktadır. Ancak Gazâlî'nin de belirttiği gibi simaî bir bilgiyi haber veriyorsa bunda yanılma ihtimali şâhitlikten daha azdır. Çünkü bir ayeti veya hadisi yanlış aktarması düşük bir ihtimaldir. Ancak müftü kendi içtihadını haber veriyorsa yanılma ihtimali daha yüksektir. Zira içtihadında yanılma ihtimali vardır. Bu ihtimale rağmen âlim bildiği bilgiyi ihtiyaç duyanlara aktarmakla, avam da âlimlerin verdiği bilgiyle amel etmekle mükellef tutulmuştur. Bu, Şâri'in zannî bilgiyle amel etmeyi vacip kıldığını göstermektedir. Kısacası amelî meselelerde âdil şâhitlerin, müftünün ve bilirkişilerin verdiği bilgiyle amel etmek Şâri'in emridir. Eğer zannî bilgiyle amel etmekten imtina edersek, ne âlimlerin bir konudaki içtihat ve fetvalarına, ne mahkemelerin verdiği kararlara ne de doktorların teşhis ve reçetelerine itibar edebiliriz. Yani ne dinimizi yaşayabiliriz ne de dünyamızı.

Burada Hz. Peygamber'den hadis rivâyetinin kendine has yönüne de değinmek gerekir. Peygamber'in sünneti nefsu'l-emirde kat'î bilgidir, zannîlik sadece sübûtundadır. Sübûtu zannîdir diye asli itibarı ile kat'î olan bir bilgiyi delilsiz reddetmenin makul izahı yoktur. Çünkü bu bilgi sonuçta bir delile, yani sika râvilerin haberine dayanmaktadır. Râvinin şehadeti ise nesnel ve objektif bir delildir, yanlış olduğu yine aynı kuvvetteki bir delille ortaya konmadıkça reddedilemez. Sika râvilerin yanılma ihtimali tabi ki mevcuttur, ama bu ihtimal tamamen nazarıdır, ihtimal var diye Hz. Peygamber'den rivâyet edilen haberleri reddetmek, delille sabit bir bilgiyi delilsiz reddetmektir. Böyle bir şey bütün ilimlerin inkârı sonucunu doğurur.

Kaldı ki, daha önce de geçtiği üzere âhâd haberlerin hepsi sübût açısından aynı derecede değildir. Râvi sayısı bire kadar düşen âhâd haberler olduğu gibi; her tabakada râvi sayısının iki, üç hatta daha fazla olduğu pek çok âhâd haber de vardır. Bilginler râvi sayısı üç ve yukarı olan âhâd haberleri sübût ve kat'îlik açısından tevatüre yakın tutmuşlardır. Çünkü bu sayıdaki sika râvinin yanılması çok zayıf bir ihtimaldir. Bunların doğruluğundan şüphe duymak için çok güçlü delillerin olması şarttır. Bundan dolayı Hanefîler Tabiûn döneminden itibaren yaygınlık kazanarak mütevâtir hale gelen âhâd haberleri *meşhûr* denilen bir kategoriye koyarak sübût ve ifade ettiği ilim açısından âhâd haberden ayrı bir önem vermişlerdir. Onlara göre bu tür haberlerin Peygamber'e isnadı çok daha güçlü olduğu için kişide kesine yakın bir kanaat hâsıl eder.⁵⁷

Bütün bu söylediklerimiz, bazı kesimlerin zann kelimesinin çağrıştırdığı anlamdan hareketle, sünnetin Peygamber'e nispetinin kesin olmadığı, dolayısı ile dinde delil olamayacağı şeklindeki yaklaşımlarının hiçbir ilmî esasa dayanmadığını ortaya koymaktadır.

4.2- Genel Olarak Nasslarda Zannî Bilgiye Atfedilen Değer

Şâri' sadece sübutu zannî olan bilgiye değil, delâleti zannî olan bilgiye de değer vermiştir. Başka bir ifade ile nasslar her türlü zannî bilgiyle amel etmeyi tecviz ve teşvik etmektedir. Örneğin Şâri'in, âlimin bilgisi, müftünün fetvası, hâkimin kararına uyulmasını emretmesi zannî bilgiyle amel etmeyi gerektiren şer'î delillerdir. Çünkü bunların yanılma ihtimali daima vardır. Hz. Peygamber'in,

⁵⁷ Cumhurun ve Hanefîlerin âhâd ve meşhûr haberle ilgili görüşlerini yukarıda verdik.

“hâkim içtihat edip isabet ettiğinde iki sevap kazanır, hata ettiğinde ise bir sevap kazanır,”⁵⁸ hadisi bu gerçeği de barındırmaktadır. Hz. Peygamber, hâkimin yanılabilceğini ifade etmesine rağmen hâkimin kararına uyulmasını emretmiştir. Zaten pratikte hâkimin yanılıp yanılmadığını tespit etmek de çoğu zaman mümkün değildir. Aynı durum müçtehidin içtihadı ve müftünün fetvası için de geçerlidir. Esasen yanılma ve hata insanî bir olgudur. Bu gerçeğe rağmen Şâri’ zannî bilgiyle amel etmeye müsaade etmiştir. Önceki başlık altında verdiğimiz iki ayette⁵⁹, herkesin aynı bilgi düzeyine sahip olamayacağı, nasslardan hüküm çıkarabilecek, yani içtihat edebilecek düzeyde âlim yetiştirmenin ve bilginin ehil kişilerden alınmasının gereği vurgulanmaktadır. Hz. Peygamber bir hadisinde, “Allah, kiminle hayır murad ederse onu dinde fakih kılar”⁶⁰ buyurmaktadır. Bu ayet ve hadisler dinde zannî bilgiye büyük bir değer atfedildiğini gösterdiği gibi; bu tür bilginin ancak gayret ve çaba ile elde edilebileceğini de ortaya koymaktadır. Kaldı ki insanların bu konudaki nasipleri de bir değildir. Aynı çaba ve emeği sarf edenlerin bilgi düzeyleri çoğu zaman farklı olur.

Hz. Peygamber diğer bir hadisinde; “Siz davalaşmak için bana gelirsiniz. Bazınız delilini diğer bazısından daha iyi ortaya koyar. Ben de onun söylediklerine dayanarak hükmederim. Ben, kime kardeşinin hakkını verirsem onu almasın, çünkü ben ona ateşten bir parça kesmiş olurum,”⁶¹ buyurmuştur. Hz. Peygamber, zahirî bilgiyle hükmetmek zorunda olduğunu ve yanılabilceğini açıkça ifade ettiğine göre, aynı durum diğer hâkimler için fazlasıyla söz konusudur. Zira hâkimler de çoğunlukla zahirî delillerle hükmetmek zorundadırlar. Peygamber’in yanılma ihtimali varsa onlarınki çok daha fazladır.⁶² Buna rağmen Hz. Peygamber hâkimleri zahirî, dolayısı ile zannî delillerle hükmetmekten men etmemiş, tam aksine teşvik etmiştir.

Peygamberler vahye muhatap oldukları halde onlar bile zannî bilgiyle amel etmişlerdir. Hz. Davûd ve Hz. Süleyman’ın bir dava ile ilgili verdikleri hükümde bu durum açıkça görülmektedir. Kur’ân’da anlatıldığına göre bir adamın koyunları başka bir adamın tarlasına girip ekinini telef ederler. Adamlar Hz. Davûd ve Hz. Süleyman’a davayı götürürler. Ayetin mefhumundan anlaşıldığına göre her biri olay hakkında farklı hüküm verir.⁶³ Hak Teâlâ isabetli olan hükmü Hz. Süleyman’a fehm (ilham) ettirdiğini buyurmaktadır.⁶⁴ Konumuz açısından bundan çıkan sonuç şudur: Her iki Peygamber de meselede vahiyle değil, içtihatla hükmetmişlerdir. İctihadında isabet edense Hz. Süleyman olmuştur. Ancak Cenab-ı Hak isabet etmedi diye Hz. Davud’u kınamamıştır. Dahası, “biz her

⁵⁸ Müslim, *Akdiyye*, 6, (h.no: 1716); Ebû Davûd, *Akdiyye*, 1, (h.no: 3574); Tirmîzî, *Ahkâm*, 2, (h.no: 1326).

⁵⁹ Bk. Enbiya, 21/7; Tevbe, 9/122.

⁶⁰ İbn Mâce, *Mukaddime*, 17.

⁶¹ Müslim, *Akdiyye*, 3, (h.no: 1713); Ebû Davûd, *Akdiyye*, 7, (h.no: 3583).

⁶² Mesela hâkim, şahitlerin şahitliğine dayanarak münazaa konusu olan malî bir tarafa verirken şahitlerin yanılmasından dolayı hakikatin hilafına hükmedebilir. Bunun sebebi, şahitlerin doğru söylediğine dair olan zann-ı gâlibidir. Kible konusunda içtihat edip hata edenin durumu da böyledir. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 190.

⁶³ Olayın cereyan tarzı hakkında bk. Neseî, Ebu’l-Berekât Abdullah b. Ahmed, (ö.710/1310), *Medâriku’t-Tenzîl ve Hakâiku’t-Te’vîl*, Mektebetü’l-Asriyye, Beyrut 2009, II, 93-4.

⁶⁴ Enbiya, 21/78.

ikisine de hüküm ve ilim verdik” diyerek ikisini de taltif etmiştir. Buradan da anlaşılıyor ki Peygamber’den bile sadır olsa içtihatta yanılmak mümkündür.⁶⁵ Onlar yanılabilirlerine göre, âlimlerin yanılabilceği evleviyetle sabit olur. Bu ihtimale rağmen Şâri’in içtihadı teşvik etmesi, amelî meselelerde zannî bilgiyle amel etmeye müsaade ettiğinin delilidir.⁶⁶ Bu açıdan bilginler, *amelî meselelerde zann-ı gâlib yakîn gibi değerlendirilir ve ona fikhî ahkâm bina edilir*, demişlerdir.⁶⁷

Özetlersek, Şar’ın hem sübûtu hem delâleti zannî bilgiyle amel etmeyi teşvik ettiğine dair pek çok şer’î delil vardır. Bunları görmezden gelerek âhâd sünnete ve içtihadî bilgiye karşı çıkmak bizzat Şâri’in hükmüne karşı çıkmaktır.

4.3- Aklî Deliller

Şer’î-amelî meselelerde zannî bilgiyle amel etmeyi gerekli kılan güçlü aklî deliller de vardır. Zannî bilgiyle amel etmek, çatışan iki delilden doğruluğuna kanaat getirilenle (râcih olanla) amel etmek demektir. Eğer râcihle amel edilmezse, mercûhla, yani tercih edilmeyenle amel etmek gerekli (vacip) hale gelir ki bu zorunlu olarak caiz değildir.⁶⁸ Çünkü akıl, doğru olan bilginin bırakılıp yanlış olanla amel etmeyi kabul etmez.

Bilindiği gibi Kur’ân’da, ihramlı iken av hayvanı öldürene, ceza olarak o hayvanın evcil hayvanlardan denginin kurban edilmesi emredilmiştir. Bu denkliğin tespitini de iki âdil bilirkişinin yapması istenmiştir.⁶⁹ Akıl, iki bilirkişinin takdirlerinde yanılabilceğini kesin bir şekilde bilir. Bu yanılma ihtimaline rağmen Şâri’in iki bilirkişinin kararına uymayı emretmesi, amelî meselelerde zannî bilgiyle amel edilebileceğinin hem aklî hem de şer’î delilidir. Çünkü bilirkişinin takdirinde zanna dayandığını ve yanılabilceğini akıl zorunlu olarak bilir. Örneğin bilirkişinin tazmini gereken mal için belirlediği değer, yaralamalarda hükmettiği erş (diyet) miktarı, zanna dayalı bir değer biçmedir. Bu açıdan hiçbir bilirkişinin takdirinde yüzde yüz doğruya isabet ettiğinin garantisi yoktur. Buna rağmen bütün hukuk sistemleri mahkemelerin kararlarını bilirkişilerin verdiği bilgiye dayandırmasını meşrû kabul etmişlerdir. Yani hem akıl hem de şer’ bilirkişinin takdir ile hükmedilebileceğini kabul etmiştir.

Her dinî meselede kat’î bilginin bulunmaması da, Şâri’in zannî bilgiye müsaade ettiği anlamına gelir. Akıl, başka bir şekilde hükmedemez. Öyle olmasaydı dinin alanına giren her mesele ile ilgili Şâri’in kesin bir hükmünün olması gerekirdi. Esasen insan davranışının bütün ayrıntılarını kesin bilgiye dayandırmak imkânsızdır. Şayet insanın her davranışının şer’î hükmü için mütevâtir gibi kat’î bir delil şart koşulsaydı insan hayatı ile ilgili düzenlemeler yapmak imkânsız hale

⁶⁵ Gazâlî’nin, ayetin, Hz. Süleyman’ın içtihadında isabet ettiği, Hz. Davûd’un yanıldığı şekilde anlaşılmasına itirazı vardır. Bk. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 189. Ancak şunu vurgulamak gerekir ki, peygamberlerin içtihatlarında hata yapmaları mümkün olsa da hata üzerinde bırakılmaları caiz değildir. Çünkü onların içtihatları tabîlerini de bağlar. Hata üzerine bırakıldıkları düşünülürse, onlara ittibanın bir anlamı kalmaz.

⁶⁶ Krş. Gazâlî, *el-Mustasfâ*, II, 90.

⁶⁷ Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, s. 594.

⁶⁸ Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, (ö.606/1209), *el-Mahsûl fî İlmi’l-Usûl*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 1988, I, 228.

⁶⁹ Mâide, 5/95.

gelirdi. Tûfî'nin de ifade ettiği üzere, *hukuki meselelerde ve insanın davranışları ile ilgili hukukî düzenlemelerde kesinlik nadiren bulunur.*⁷⁰

Dinî meselelerde içtihadı cevaz verilmesi ve geniş bir alan bırakılması da dinde zannî bilgiye geniş bir alan bırakıldığının delilidir. Çünkü içtihat müessesesinin ihtilaflar doğuracağı zorunlu olarak bilinmektedir. İhtilaflar, içtihat sonucunda varılan hüküm veya bilgilerin zannî olduğunun delilidir. Çünkü içtihat sonucu ortaya çıkan biri birinden farklı görüşlerin aynı anda doğru olma ihtimali muhaldir. Bu durumda doğru olanın hangisi olduğu kesin bir şekilde bilinemeyeceğinden hepsi zannî hale gelir. Bununla beraber, zann-ı gâlibile doğruluğuna kanaat getirilen görüşle amel etmekten başka çare yoktur.⁷¹ Bu gerçeklik, dinî konularda zannî bilgiden kaçınılamayacağını aklî delilidir.

Dinde zannî bilgiye yer vermeyi gerektiren başka aklî nedenler de vardır. Bilindiği üzere dinin özünü teşkil eden inanç esasları, ibadetler, helal ve haramlar ve temel ahlak kurallarının çoğu kat'î bilgilere dayanır. Din, kat'î bilgi ile sabit olan bu esaslar üzerine kurulmuştur. Bunları gereği gibi yerine getiren, dinin temel esaslarını yani asgarî hükümlerini yerine getirmiş olur. Dinde zannî bilginin kabul edildiği konular amelî meselelerdir. Bunlar akitler, ceza hukuku, aile hukuku ve yargılama hukuku gibi dinin ferdî ve toplumsal hayatı düzenleyen yönü ile ilgili fer'î fıkıh meseleleridir. Bu tür dinî ahkâmı, insanların ihtiyaçları, örfleri, hayatın değişen ve gelişen şartları etkili olduğu için buna bağlı olarak binlerce mesele ve içtihadın ortaya çıkması mümkündür. Bu türden meselelerin hepsi ile ilgili kat'î dinî bilgiler aramak ne hayatın gerçekleri ne de dinin gönderiliş gayesi bağdaşır. Eğer Şâri' her dinî mesele ile ilgili kat'î/kesin bir hüküm koysaydı, belki onlarca ilahî kitap indirmesi gerekecekti. Kat'î bilgi bağlayıcı, yani yerine getirilmesi zorunlu olduğundan ve buna delâlet eden çok fazla nass bulunduğu için, insana, yerine getirilmesi mümkün olmayan bir mükellefiyet yüklenmiş olurdu. Çünkü yüz binlerce dinî emir ve yasağı ne ihata edip öğrenmek ne de yaşamak mümkündür. Bu açıdan Şâri', amelî meselelerde zannî bilgiye müsaade etmek suretiyle dinde zorunlu olarak bilinmesi gereken bilginin alanını daraltmış, böylece dinin öğrenilmesini ve yaşanmasını kolaylaştırmıştır. Şâri'in, dinde zannî bilgiye bu denli geniş yer vermesi, insanoğluna dinde akıl yürütebileceği geniş bir alan bırakması amacına da matuftur. Zaten Tefsir, Hadis, Fıkıh ve Kelam gibi dinî ilimlerin gelişmesi bu sayede mümkün olmuştur. Fıkıh ilminin büyük kısmının içtihadlardan oluşması gerçeği bunu yansıtmaktadır. Eğer dinde zannî bilgiye yer verilmeseydi, insanlar dinî emir ve nehiyeleri hiçbir muhakeme yürütmeden ezberleyen robotlara dönüşür, insan aklının ve muhakemesinin bir değeri kalmazdı. Ancak asıl önemli olan zannî bilginin reddi durumunda dinî alanda nasıl bir sonuçla karşılaşacağımız hususudur. Bir miktar da bunun üzerinde duralım.

5- Zannî Bilgiyle Amel Etmemenin Dinî Alanda Doğuracağı Sonuçlar

Zannî bilgiyle amel edilmemesi hem itikadî açıdan hem de amelî açıdan şu sonuçları doğurma tehlikesi taşımaktadır:

⁷⁰ Nakleden Hansu, *Mütevâtir Haber, age.*, s. 66.

⁷¹ Krş. Gazâlî, II, 198-200.

5.1- Zannî Bilgiyi Reddetmek Kur'ân'a Göre Yaşayamama Sonucunu Doğurur

Kur'ân ahkâmının bir kısmının mücmel, bir kısmının âmm, bir kısmının ise mutlak olarak nazil olduğu malumdur. Örneğin Kur'ân'da defalarca “Namaz kılın, zekât verin” buyurulmaktadır. Oysa Kur'ân'da hangi namazın kaç rek'at olduğuna ve nasıl kılınacağına dair bir hüküm olmadığı gibi; malların zekât nisabı ve hangi maldan ne oranda zekât verileceğine dair de bir hüküm bulunmamaktadır. Namaz ve zekâtla ilgili ahkâmın çoğu âhâd sünnetle sabittir.⁷² Eğer âhâd haberlere birilerinin uydurduğu asılsız rivâyetler olarak bakarsak, İslam'ın en önemli farzlarını bile yerine getirmek mümkün olmayacaktır.

Dünyevî ahkâm konusunda da aynı durum söz konusudur. Örneğin Cenab-ı Hak, öldürme ve yaralama suçlarında velinin/mağdurun kısastan vaz geçip diyet istemesi durumunda, mağdurun/maktûlün velilerine diyet verilmesini emretmiştir.⁷³ Fakat diyet miktarları ile ilgili Kur'ân'da bir şey geçmemektedir. Diyet miktarları tamamen âhâd sünnetle sabittir. Adam öldürme, bir organını telef etme veya sakat bırakma durumlarında ödenecek diyetin miktarları Sünnetle belirlenmiştir.⁷⁴ Burada şöyle bir itiraz yapılabilir: Bu tür sünnetler sahabeden beri bir uygulama şeklinde geldiği için sübûtunda bir problem yoktur. Fakat işin aslı öyle değildir, tam tersine bu uygulamalar da temelde âhâd sünnetle dayanmaktadır. Diğer âhâd sünnetlerle arasındaki fark, uygulama gerektirdiği için daha erken bir dönemden itibaren bunlarla sabit ahkâm üzerinde icmâ meydana gelmiş olmasıdır. Yani bir kısmı üzerinde icmâdan dolayı amelî tevâtür meydana geldiği için daha fazla bilinir hale geldiklerinden bazıları bunlar mütevâtir zann etmektedir. Aslında bu sünnetler de ilk nesilde (sahabe) mütevâtir değildir. Bir hadisin veya Sünnetin sahihliği veya hükmü üzerinde meydana gelen icmâ onu mütevâtir seviyesine çıkarmaz, sadece sahih olduğuna dair kanaati güçlendirir. Bu açıdan bakılırsa sünnetlerin birçoğu tedvinden sonra mütevâtir veya meşhûr olmuştur.

Meselenin iyi anlaşılması için daha hassas bir örnek verelim. Cenab-ı Hak faiz yemeyi çok şiddetli bir şekilde yasaklamış ve faizciliği Allah ve Resûlü'ne harp açmak olarak nitelendirmiştir.⁷⁵ Bununla beraber Kur'ân'da ne fazlalık faizi ne de vade faizinin ne olduğuna dair bir bilgiye yer verilmemiştir. Bu açıdan faizin ne olduğu, hangi mallarda nasıl cereyan ettiğine, hangilerinde etmediğine dair bütün bilgilerimiz âhâd sünnete dayanır. Eğer ilmî temelden yoksun gerekçelerle âhâd sünnet terk edilirse faizle ilgili hadislerin de reddedilmesi gerekir. Bu durumda Kur'ân'ın faizle ilgili hükmünü yerine getirmek imkânsız hale gelir. Buna benzer daha pek çok örnek verilebilir.⁷⁶ Kısacası, sübûtü zannîdir diye âhâd haberler reddedilirse Kur'ân ahkâmını anlama ve yaşama şansımız büyük oranda ortadan kalkar, bir anlamda Kur'ân'ın içi boşaltılmış olur. İlaveten Peygamber'in *usve-i hasene* olarak rehber edinilmesini emreden Kur'ânî emir de reddedilmiş olur.

⁷² Konun nasıl temellendirildiği hakkında bk. Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 6-9

⁷³ Bakara, 2/178; Nisa, 4/92.

⁷⁴ Bk. Ebû Davûd, *Diyât*, 18-23. bablar; Tirmîzî, *Diyât*, 1-4. bablar.

⁷⁵ Bakara, 2/275, 278-9.

⁷⁶ Bazı örnekler için bk. Şâfiî, *Cimâu'l-İlm*, IX, 8-9.

Zannî bilgiyi reddetmek, ayrıca delâleti zannî olan Kur'ân ayetleriyle sabit hükümlerin de reddini gerektirir. Daha önce zannîliğin sadece sübûtta değil, delâletten de kaynaklanabileceğini izah ettik ve örnekler verdik. Bu anlamdaki zannîlik nassın farklı şekillerde anlaşılmaya müsait olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sadece âhâd haberler için değil, sübûtu kat'î olan Kur'ân ayetleri ve mütevâtir haberler için de geçerlidir. Zannî bilgiye itibar edilemeyeceğini savunanlar muhtemelen meselenin bu boyutunu hesaba katmamaktadırlar. Çünkü eğer zannî bilgiyle amel edilmeyeceğini kabul edersek, bu durum, delâleti zannî olan ayetlere dayalı hükümleri tümünden terk etmeyi gerektirir. Çünkü bu zihniyete göre zannî bilgiyle hükmetmek caiz değildir.

Bu hususa şu ayeti örnek verebiliriz. Kur'ân'da hangi durumlarda abdestin alınması gerektiği sayılırken, “... , şayet hastaysanız veya bir yolculukta iseniz veya biriniz tuvaletten gelmiş ise **ya da kadınlara dokunduysanız** ve bu hallerde abdest almak için su bulamadıysanız, temiz toprakla teyemmüm edin.” (Nisa, 4/43) Ayette geçen “...ya da kadınlara dokunduysanız” ifadeyle acaba kinaî olarak *cima* mı kast edilmiştir, yoksa hakikî anlamdaki *dokunma* mı kast edilmiştir? Farklı delil ve yorumlardan hareketle fukahânın bir kısmı bunun *cima* anlamında kullanıldığını, dolayısı ile sadece dokunmayla abdestin bozulmayacağı kanaatine varırken; diğer bir kısmı burada normal dokunmanın kast edildiğini, bu açıdan sadece dokunmayla abdestin bozulacağı kanaatine varmışlardır.⁷⁷

İşte bu ihtilaf ayette ne kast edildiğini zannî hale getirmektedir. Yani sübûtu kat'î olan ayetin anlamı bizim için zannî hale gelmektedir. Çünkü fukahâ ayetin anlamı üzerinde ittifak edememişlerdir. Burada her iki tarafın da yanılma ihtimali bulunduğundan, her iki içtihat da zannî hale gelir. Hangisini tercih edersek edelim, zannî bir bilgiyle amel etmiş oluruz. Eğer dinde zannî bilgiye yer yoktur denirse, bu tür ayetlerle ilgili tüm yorumları terk etmemiz gerekir ki bu, birçok ayetin hükmünü tümünden terk etme sonucunu doğurur. Çünkü Kur'ân'da bu şekilde delâleti üzerinde ihtilaf olan pek çok ayet vardır. Oysa Allah, ayetlerini amel etmek için indirmiştir.

5.2- Zannî Bilginin Terki Peygamber'e İtaatsizlik Sonucunu Doğurur

Cenab-ı Hak Kitabı'nda onlarca defa mutlak bir şekilde Peygamber'ine itaati emretmiş,⁷⁸ Peygamber'e itaatsizlikten de sakındırmıştır.⁷⁹ Peygamber'e itaat etmeyi kendisine itaat, Peygamber'e isyan etmeyi de kendisine isyan etmek olarak kabul etmiştir.⁸⁰ Ayrıca, “sizin için Allah Resûlü'nde güzel örnekler vardır”⁸¹, buyurmak suretiyle Hz. Peygamber'in dinî yaşantısının örnek alınmasını emretmiştir. Bu ayetler, Hz. Peygamber'e mutlak itaati vacip kılmaktadır.

⁷⁷ Birinci görüşü Hanefiler, ikinci görüşü Şâfiiler savunmaktadır. Bk. İbnü'l Hümmâm, Kemaluddîn Muhammed b. Abdolvâhid, (ö.861/1456), *Şerhu Fethi'l-Kadir*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut ts. I, 54; Remelî, Muhammed b. Ahmed b. Hamza, (ö.1004/1595), *Nihâyetü'l-Muhtâc*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1984, I, 116. Bu tür örnekler bazı ahkâm ayetlerinin delâletinin zannî olduğunu göstermektedir.

⁷⁸ Maide, 5/92; Nisâ, 4/59; Enfâl, 8/1, 20, 47; Ali İmrân, 32, 132.

⁷⁹ Nûr, 24/63; Şuarâ, 26/216.

⁸⁰ Nisa, 4/14; Ahzâb, 33/36; Cin, 72/23; Nisa, 4/80.

⁸¹ Ahzâb, 33/21.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi bütün bu Kur'ânî emirleri yerine getirmenin tek yolu Peygamber'in sünnetiyle amel etmekten geçer. Peygamber'in Sünnetinin çoğunun bize âhâd haber şeklinde geldiği, âhâd haberin ise sübûtunun zannî olduğunu yukarıda izah ettik. Bununla beraber Peygamber'e itaat etmek isteyen biri için ona âhâd haber yoluyla itaat etmekten başka çare yoktur. Eğer sübûtu zannîdir diye âhâd sünnet terk edilirse bu, bize mütevâtiren gelmeyen bütün âhâd sünnetin terkini gerektirir. Bu durum, sadece şer'î ahkâmın değil, Hz. Peygamber'in güzel ahlak, va'd, vaîd ve dini yaşamaya teşvik eden bütün âhâd sünnetini terk etme sonucunu doğurur. Bu da Peygamber'e itaat etmeyi imkânsız hale getirir. Oysa bütün ümmet Peygamber'e itaat etmekle emr olunmuştur. O'nu görenler için bu emri yerine getirmenin yolu, ondan bizzat gördükleri veya duydukları emir ve nehiyleri yerine getirmektir. Onu görmeyenler için ise böyle bir imkân yoktur. Hâlbuki emir herkesi kapsamaktadır. Şu halde onu görmeyenler için de ona itaat etmenin bir yolu ve imkânı olmalıdır. Ona itaat etmenin tek yolu sika râvilerin rivâyet ettiği haberlere güvenmektir.⁸² Sünnetin çoğunun bize âhâd yolla geldiği sabit olduğuna göre, Şâri' ona itaat etmenin yolunu böyle takdir etmiş demektir. Sonraki nesiller için Peygamber'e itaat etmenin bundan başka bir yolu yoktur.

5.3- Zannî Bilgiyi Reddetmek Şer'î Hukukun Temel Esaslarını Ortadan Kaldırmak Demektir

Şer'î hukukun temel kaynaklarından biri Hz. Peygamber'in sünnetidir. Amelî meselelerle ilgili şer'î ahkâmın önemli bir kısmı âhâd sünnete dayanmaktadır. Kur'ân'da beş yüz civarında ahkâm ayeti varken, ahkâmla ilgili sahih hadislerin sayısı iki binin üzerindedir. Bu, binlerce şer'î hükümün âhâd sünnete bina edildiği anlamına gelir. Çünkü bir hadisten tek bir hüküm değil istinbat yöntemleri ile bazen birden çok hüküm çıkarılabilir. Kur'ân'ı Kerim'de bazı amelî meselelerle ilgili ya çok az hüküm vardır ya da hiç yoktur. Bu alanlardaki hükümler daha çok sünnetle konulmuştur. Örneğin bir davada, hâkimin davacı ile davalıyı nasıl belirleyeceği, delil getirmenin hangi tarafa yeminin hangi tarafa düştüğüne dair Kur'ân'da bir hüküm yoktur. Bu açıdan dava esasları ile ilgili hükümler Sünnetle konmuştur. Hz. Peygamber bir hadisinde, "البينة على المدعى واليمين على المدعى عليه" *"Delil getirmek davacıya, yemin ise davalıya düşer"*⁸³ buyurmuştur. İspat külfeti ile ilgili bu evrensel hukuk kuralı Kur'ân'da değil, sünnette yer almaktadır. Beşerî hukukta çok geç fark edilen bu hukuk ilkesi, on dört asırdır Hz. Peygamber'in sünnetinde zaten mevcuttur. Oysa artık bütün dünyanın kabul ettiği bu evrensel hukuk ilkesini, birileri âhâd haberdir, sübûtu zannîdir, Peygamber'in söylediği kesin değildir gibi hiçbir ilmî değeri olmayan gerekçelerle red edebilirler. Sonuçta; Peygamber'in sünnetiyle sabit, aslında iftihar etmemiz gereken evrensel bir hukuk ilkemizi cehlimiz yüzünden kendi elimizle reddetme durumuyla karşı karşıyayız.

Benzeri bir örnek de şudur: Hz. Peygamber bir hadisinde, *"Elinizden geldiğince Müslümanlardan haddleri düşürünüz. Eğer onun için bir çıkar yol varsa salı*

⁸² Şâfiî'nin konu ile ilgili delil ve yaklaşımları için bkz., *Cimâu'l-İlm*, IX, 10.

⁸³ Tirmîzî, *Ahkâm*, 12. Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, (ö.458/1050) *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1986, 1986, X, 252.

verin. Çünkü imamın af etmede hata etmesi, ceza vermede hata etmesinden daha iyidir,”⁸⁴ buyurmuştur. Bu hadis, sanığın suçluluğu kesin bir şekilde ispat edilmedikçe ceza vermeden imtina edilmesi gerektiğini ifade etmektedir. İslam Peygamber’inin on dört asır önce vaz ettiği sanık hakları ile ilgili bu evrensel hukuk kuralını, *sübûtu zannîdir* diye reddedenler, acaba beşerî hukukta ancak yirminci asırda fark edilen, “*şüpheden sanık yararlanır*” ilkesini de redd etmeyi düşünmekte midirler? Zannla amel edilmez, diyenler, acaba Peygamber’in mucizesi olarak karşılanması gerekirken bu tür evrensel fıkıh/hukuk ilkelerini de reddettiklerinin farkında mıdır? Dahası acaba ne yaptıklarının farkında mıdır?

Esasen şer’î hukukun, yani fikhî ahkâmın çoğunun sübûtu zannî âhâd sünnete dayandığına dair yüzlerce örnek verilebilir; ancak verdiğimiz örnekler meselenin anlaşılması açısından yeterlidir. Fakat genel olarak şunu ifade etmek gerekir: Hukukun önemli konuları olan akitler, dava usûlü, yargılama, şuf’a, caiz olmayan alış-veriş çeşitleri ve cezaların infazı ile ilgili ahkâmın çoğu âhâd sünnetle sabittir. Âhâd sünnetin reddi, ona dayalı fikhî ahkâmın tamamının reddi anlamına gelir. Hukuk boşluk kabul etmediğine göre, bu fikri savunanlar acaba Sünnetten doğan hukuki boşluğu nasıl doldurmayı düşünmektedirler? Akıllarıyla mı, beşeri hukukla mı? İkisi de bizi aynı sonucu götürür: İlahi kaynaktan uzaklaşmak, sekülerizme teslim olmak.

Zannî haberin reddi, sadece âhâd sünnetin değil, şer’î hukukun gelişmesinde önemli rol oynayan Sahabe ve Tabiûn içtihatlarının da reddetme sonucunu doğurur. Çünkü bunların da sübûtu zannîdir. Örneğin bu zihniyet, Hz. Ömer’in, valisi Ebû Musa el-Eş’arî’ye yazdığı mektupta yer alan şu önemli yargılama esaslarını reddetmemizi gerektirir:

“Bilmiş ol ki, kaza (yargı işi) muhkem bir farıza, uyulması gerekli bir sünnettir. Bir davada sana delil olarak arz edilenleri iyice anla. Çünkü uygulanmayan bir hakkın konuşulmasında fayda yoktur. İnsanlara meclisinde, yüzlerine karşı ve yargılamada eşit davran ki seçkin kişiler kendileri için haksızlık edebileceğini ummasınlar; zayıf kişiler de adaletinden ümit kesmesinler. Delil getirmek davacının (müddei) görevi, yemin ise davalıya (müddeâ aleyhe) düşer. Helâlî haram, haramı helal kılmadığı müddetçe Müslümanlar arasında sulh (antlaşma) caizdir. Doğrusunu anladığında, daha önce verdiğin bir hüküm seni hakka dönmekten alı koymasın. Çünkü hiçbir şey hakkı iptal etmez. Bil ki hakka dönmek batılda ısrar etmekten daha hayırlıdır”⁸⁵

Âdil bir yargılamanın ruhunu ortaya koyan bu veciz evrensel hukuk ilkelerini, sübûtu zannîdir diye reddetmek hangi akla hizmettir? Bu muazzam mirası yok sayanlar acaba bunun yerine ne tür bir hukuk koymayı düşünmektedirler? On dört asır önce bu denli ileri bir hukuk anlayışına sahip olan başka bir millet var mıdır

⁸⁴ Tirmîzî, *Hudûd*, 12. Beyhâkî, *age.*, VIII, 238.

⁸⁵ Bu mektubun tamamı için bk. Dârekutnî, Ali b. Ömer, (ö.385/995), *Sünenu'd-Dârekutnî*, (ta'lik, Ebû Tayyib Muhammed Abadî), Alemlu'l-Kutub, Beyrut 1986, IV, 206-7; İbn Kayyim, Muhammed b. Kayyim el-Cevziyye, (ö.751/1350), *İ'lâmu'l-Muvakkı'in*, Dâru'l-Cil, Beyrut, ts. I, 85-86.

yeryüzünde? Şimdi bütün bunları zannî bilgi diye reddettiğimiz zaman ortada kendisinden ilim/fıkıh istinbât edeceğimiz ne kalır ortada?

5.4- Zannî Bilgiyi Reddetmek İçtihat Mahsulü Bütün Bilgilerin Reddini Gerektirir

Bilindiği üzere İslam fikhının büyük çoğunluğu içtihat mahsulüdür. Çeşitli içtihat yöntemleri vardır. Bir nassdaki hükmün kıyas yoluyla başka bir meseleye uygulanması, lafzın anlamından hareketle nassın hükmünün belirlenmesi, bir meselenin hükmünün maslahata göre tespiti birer içtihat yöntemidir. İslam fikhının çoğu bu tür içtihatlardan oluşmuş hükümlerden meydana gelmiştir. Tabii ki bu içtihatların hiç biri nasslardan bağımsız değildir. Bütün müçtehitlerin gayesi, Allah'ın muradı olan hükmü doğru tespit etmektir. Ancak nassların farklı anlaşılmaya müsait olması, hadis alma yöntemindeki farklılıklar, müçtehitlerin farklı içtihat yöntemlerini benimsemesi, âm, hâs, emir, mutlak ve mukayyed vs. lafızların farklı yorumlanması gibi etkenler fukahânın birçok meselenin hükmünde ihtilafa düşmelerine sebep olmuştur. Farklı fıkıh mezheplerinin ortaya çıkmasındaki temel amil de budur. Mezhepler arasında ihtilafa medar olmuş yüzlerce fikhî mesele olduğuna göre, fıkıh müktesebatımızın büyük çoğunluğu zannî bilgilerden oluşuyor demektir. Zannî bilginin terki demek, nerdeyse bütün fıkıh müktesebatının terki anlamına gelir. Bunun pratikte doğurduğu sonuç, İslam'ın yaşanmaz bir din haline gelmesidir.

Sonuç

Dinî bilginin çoğu zannî bilgidir. *Zannî bilgi* tabiri ile doğru olma ihtimali yanlış olma ihtimalinden yüksek olan (zann-ı gâlib), ancak kat'îlik düzeyine ulaşmamış bilgi kast edilir. Doğruluğundan yüzde yüz emin olunamadığından ona zannî bilgi denmiştir. Zannî bilgi vehm gibi aslı olmayan zann demek değildir, tam aksine delile dayanan bilgi demektir. Ancak delilin sübûtu veya delâleti kat'î olmadığı için hâsıl ettiği bilgiye zannî bilgi denmiştir. Bu açıdan ıstılahtaki zannî, Kur'ân'da kınanan ve herhangi bir delile dayanmayan vehm ve tahmin anlamındaki zannla karıştırmamak gerekir.

Şer'î delillerin çoğu ya sübûtu itibarıyla ya delâleti itibarıyla ya da her iki yönüyle de zannîdir. Bununla birlikte her zannî bilginin doğru olma ihtimali aynı değildir. Zannî bilginin bir kısmı kesine yakın derecede kuvvetli iken, bir kısmı itm'inan hâsıl edecek düzeyde, bir kısmı ise zann-ı gâlib derecesinde kuvvetlidir. Zannî bilgi güçlülük derecesine ve kişinin meseleye olan bakış açısı ve vukûfiyetine göre kanaat hâsıl eder. Güçlü delillere dayanan zannî bilgiler birçok kişide kat'î bilgi gibi yakîn hâsıl edebilir; ancak bu yakîn, gerçek değil, kişiseldir. Fakat zannî bilgi çoğunlukla zann-ı gâlib hâsıl eder. Zannî bilgi kendisinden daha güçlü bir bilgiyle çeliştiğinde veya yanlışlığı apaçık ortaya çıktığında artık itibara alınmaz. Bu durumda daha güçlü olan bilgi ile amel etmek zorunlu hale gelir. Ancak yanlış olduğuna dair bir delil bulunmadıkça zannî bilginin terki caiz değildir. Zannî bilgi kuvvet derecesi ve meselenin mahiyetine göre her türlü şer'î-ameli hükmün kaynağı olabilir. Zannî bilgiye/nassa dayanarak bir fiil veya eşya hakkında farz, haram, mekruh, mendup veya mubah hükmü verilebilir.

Hem dine hem hayata dair bilgilerimizin çoğu zannîdir. Nassların hayatla buluştuğu noktada zannîlik başlar. İnsan faktörünün devreye girdiği, niçin ve nasılların başladığı yerde bilgi zannîleşir. Bu açıdan İslam uleması, şer'î-amelî

meselelerde zannî bilgiyle amel etmenin lüzumu konusunda görüş birliği içerisindeyler. Esasen birçok faktörden dolayı amelî meselelerin birçoğu ile ilgili kat'î bilgi bulmak imkânsızdır. Dinde kat'î bilgi azdır, olan da genellikle dinin özüne ilişkindir. Her konuda kat'î bilgi aranır ne dini yaşamak mümkün olur ne de hayatı sürdürmek. Oysa hem dinî nasslar hem akıl hem de hayat tecrübesi, zannî bilgiden vaz geçilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Hayatımızı da zannî bilgilere göre düzenler ve yaşarız.

Zannî bilginin tamamen reddi, dinî alanda itikadî boyuta varacak derecede tehlikeli sonuçlar doğurur. Çünkü bu, başta Kur'ân'ın mücmel ve âmm olan ahkâmının yaşanmasını, Hz. Peygamber'e itaati imkânsız hale getirir. Ayrıca delâleti zannî olan ayetlerden istinbât edilen istidlâli bilginin ve içtihat mahsulü olan bütün fikhî ahkâmın reddini gerektirir. Burada da kalmaz Fıkıh, Hadis ve Tefsir müktesebatımızın tamamına yakınının inkârı ve yok sayılması sonucunu doğurur. Kısacası ortada İslam kültürü diye bir şey kalmaz.

Kaynakça

- BEDRAN ED-DEVMÎ, (ö.?), Abdulkadir b. Ahmet b. Mustafa, *Nuzhetü'l-Hâtırl-Âtır Şerhu Ravdatu'n-Nâzır*, yy., ts.
- BEYHÂKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali, (ö.458/1050) *es-Sunenü'l-Kübrâ*, Dâru'l-Marife, Beyrut 1986.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (ö.256/870), *el-Câmiu's-Sahih*, İstanbul, ts.
- CELALUDDÎN EL-MAHALLÎ, Muhammed b. Ahmed, (ö.864/1460), *Şerhu Metni'l-Varakât*, Dâru'l-Beyrûtî, Dimeşk 2006.
- CÜRCÂNÎ, Seyyid Şerif, (ö.816/1413), *et-Ta'rifât*, yy., ts.
- DÂREKUTNÎ, Ali b. Ömer, (ö.385/995), *Sünenu'd-Dârekutnî*, (ta'lik, Ebû Tayyib Muhammed Abadî), Alemlu'l-Kutub, Beyrut 1986.
- DÂRİMÎ, Abdullah b. Abdurrahman, (ö.255/869), *Müsne'd-Dârimî*, (thk. S. Esed Dârânî), Dâru'l-Muğaynî, Riyad 2000.
- EBÛ DAVÛD, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, (ö.275/888), *Sunenu Ebî Davûd*, (thk. Mustafa Ebu'l-Muâtî. Elbanî'nin tahriri ile). Dâru'l-Gaddi'l-Cedîd, Kahire 2014.
- EBÛ ZÎNE, Yahya Abdulhadi, *Menhecü'l-Kat' ve Zann fî Usûli'l-Fıkh*, (Risâletü'l-Macistir), Camiâtü'l-İslamiyye, Külliyyetü Şerîa' ve'l-Hukuk, Gazze 2010.
- EBÛ'L-BEKÂ, Eyyüb b. Mûsa el-Huseynî el-Kefevî, (ö.1094/1683), *el-Külliyât*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.
- GAZÂLÎ, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed, (ö.505/1111), *el Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, Dâru İhyau Turasi'l-Arabî/Muessesetu't-Tarihî'l-Arâbî, Beyrût 1997.
- HANSU, Hüseyin, *Mütevâtir Haber*, Bilge Adamlar, VAN 2008.
- İBN KAYYİM, Muhammed b. Kayyim el-Cevziyye, (ö.751/1350), *İ'lâmu'l-Muvakkî'in*, Dâru'l-Cîl, Beyrut, ts.
- İBN KUDÂME, (Muvaffakuddîn) Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed, (ö.630/1233), *Ravdatu'n-Nâzır ve Cennetu'l-Menâzır*, y.y., ts.

İBN MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvîni, (ö.275/888), *Sunenu İbn Mâce*, (thk. M. Fuad Abdalbaki), Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1975.

İBNÜ'L HÜMÂM, Kemaluddin Muhammed b. Abdulvâhid, (ö.861/1456), *Şerhu Fethi'l-Kadîr*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut, ts.

İSFEHÂNÎ, Rağîb, (ö.425/1034), *Müfredâtu Elfâzi'l-Kur'ân*, (Thk. Safvan Adnan), Dâru'l-Kalem, Dimeşk 2002.

İSNEVÎ, Cemaluddin Abdurrahman, (ö.776/1374), *Nihâyetu's-Sûl Şerhu Minhaci'l-Vusûl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1999.

KOÇKUZU, Ali Osman, *Rivâyet İlimlerinde Haber-i Vâhitlerin İtikad ve Teşri Yönlerinden Değeri*, DİB Yay., Ankara 1988.

MERĞİNÂNÎ, Burhanuddin Ebi'l-Hasen Ali b. Ebî Bekr, (ö.593/1197), *el-Hidâye*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1990.

MÜSLİM, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccac, (ö.216/831), *Sahihu Müslim*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2005.

NESEFÎ, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed, (ö.710/1310), *Medâriku't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vîl*, Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 2009.

RÂZÎ, Fahrudin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin, (ö.606/1209), *el-Mahsûl fî İlmi'l-Usûl*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1988.

REMELÎ, Muhammed b. Ahmed b. Hamza, (ö.1004/1595), *Nihâyetü'l-Muhtâc*, Dâru'l-Fıkr, Beyrut 1984.

ŞA'BAN, Zekiyyuddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İ Kafi Dönmez), TDV Yay., Ankara 2012.

ŞÂFÎ, Muhammed b. İdris, (ö.204/819), *Cimâu'l-İlm*, (thk ve tah. Rif'at Fevzi Abdulmuttalip), (el-Umm'la beraber), Dâru'l-Vefa/Dâru İbn Hazm, Beyrut 2011.

-----, *İhtilafu'l-Hadîs*, (thk ve tah. Rif'at Fevzi Abdulmuttalip), (el-Umm'la beraber), Dâru'l-Vefa/Dâru İbn Hazm, Beyrut 2011.

ŞÂTİBÎ, Ebû İshak İbrahim b. Mûsa eş-Şâtîbî, *el-Muvafakât*, (thk. Abdullah Dıraz ve diğ.) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, ts.

ŞİRÂZÎ, Ebû İshak İbrahim b. Ali (ö.472/1079), *el-Mühezzeb*, (thk ve ta'lik, Adil Ahmet ve diğ.), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 2003.

-----, *Şerhu'l-Luma'*, (thk. Abdulmecid Turkî), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1998.

TEFTÂZÂNÎ, Sa'duddin Mesûd b. Ömer, (ö. 792/1390), *Şerhu'l-Akâidi'n-Neseфіyye*, İstanbul, ts.

TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa es-Sevre, (ö.279/892), *Sunenu't-Tirmîzî*, (thk. Mustafa Ebu'l-Muâfî ve Elbânî'nin tahrîci ile). Dâru'l-Ğaddi'l-Cedîd, Kahire 2014.